

Samling af Afgørelser

DOMSTOLENS DOM (Femte Afdeling)

21. januar 2016*

»Præjudiciel forelæggelse — konkurrence — karteller — samordnet praksis — rejsebureauer, der deltager i et fælles IT-informationssystem for udbud af rejser — automatisk begrænsning af satser for nedsættelser ved online salg af rejser — meddelelse fra systemadministratoren vedrørende denne begrænsning — stiltiende aftale, der kan kvalificeres som samordnet praksis — elementer, der er forudsætningen for, at der foreligger en aftale og en samordnet praksis — bedømmelsen af beviser og kravet til bevisernes styrke — medlemsstaternes procesautonomi — effektivitetsprincippet — uskyldsformodning«

I sag C-74/14,

angående en anmodning om præjudiciel afgørelse i henhold til artikel 267 TEUF, indgivet af Lietuvos vyriausiosios administracinis teismas (Litauens øverste forvaltningsdomstol) ved afgørelse af 17. januar 2014, indgået til Domstolen den 10. februar 2014, i sagen:

»Eturas« UAB,

»AAA Wrislit« UAB,

»Baltic Clipper« UAB,

»Baltic Tours Vilnius« UAB,

»Daigera« UAB,

»Feronas« UAB,

»FRESHTRAVEL« UAB,

»Guliverio kelionės« UAB,

»Kelionių akademija« UAB,

»Kelionių gurmanai« UAB,

»Kelionių laikas« UAB,

»Litamicus« UAB,

»Megaturas« UAB,

»Neoturas« UAB,

* Processprog: litauisk.

»**TopTravel**« UAB,
»**Travelonline Baltics**« UAB,
»**Vestekspress**« UAB,
»**Visveta**« UAB,
»**Zigzag Travel**« UAB,
»**ZIP Travel**« UAB

mod

Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba,

procesdeltagere:

»**Aviaeuropa**« UAB,
»**Grand Voyage**« UAB,
»**Kalnų upė**« UAB,
»**Keliautojų klubas**« UAB,
»**Smaragdas travel**« UAB,
»**700LT**« UAB,
»**Aljus ir Ko**« UAB,
»**Gustus vitae**« UAB,
»**Tropikai**« UAB,
»**Vipauta**« UAB,
»**Vistus**« UAB,

har

DOMSTOLEN (Femte Afdeling)

sammensat af formanden for Fjerde Afdeling, T. von Danwitz, som fungerende formand for Femte Afdeling, og dommerne D. Šváby, A. Rosas, E. Juhász (refererende dommer) og C. Vajda,

generaladvokat: M. Szpunar

justitssekretær: fuldmægtig M. Aleksejev,

på grundlag af den skriftlige forhandling og efter retsmødet den 7. maj 2015,

efter at der er afgivet indlæg af:

- »AAA Wrislit« UAB ved advokatai L. Darulienė og T. Blažys
 - »Baltic Clipper« UAB ved advokatai J. Petrulionis, L. Šlepaitė og M. Juonys
 - »Baltic Tours Vilnius« UAB og »Kelionių laikas« UAB ved advokatai P. Koverovas og R. Moisejevas
 - »Guliverio kelionės« UAB ved advokatai M. Juonys og L. Šlepaitė
 - »Kelionių akademija« UAB og »Travelonline Baltics« UAB ved advokatė L. Darulienė
 - »Megaturas« UAB ved advokatas E. Kisielius
 - »Vestekspress« UAB ved advokatai L. Darulienė, R. Moisejevas og P. Koverovas
 - »Visveta« UAB ved advokatas T. Blažys
 - Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba ved E. Pažėraitė og S. Tolušytė, som befuldmægtigede
 - »Keliautojų klubas« UAB ved advokatai E. Burgis og I. Sodeikaitė
 - den litauiske regering ved D. Kriauciūnas, K. Dieninis og J. Nasutavičienė, som befuldmægtigede
 - den østrigske regering ved C. Pesendorfer, som befuldmægtiget
 - Europa-Kommissionen ved A. Biolan, V. Bottka og A. Steiblytė, som befuldmægtigede,
- og efter at generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse i retsmødet den 16. juli 2015, afsagt følgende

Dom

- 1 Anmodningen om præjudiciel afgørelse angår fortolkningen af artikel 101 TEUF.
- 2 Anmodningen er blevet indgivet under en sag mellem på den ene side rejsebureauerne »Eturas« UAB (herefter »Eturas«), »AAA Wrislit« UAB, »Baltic Clipper« UAB, »Baltic Tours Vilnius« UAB, »Daigera« UAB, »Feronas« UAB, »Freshtravel« UAB, »Guliverio kelionės« UAB, »Kelionių akademija« UAB, »Kelionių gurmanai« UAB, »Kelionių laikas« UAB, »Litamicus« UAB, »Megaturas« UAB, »Neoturas« UAB, »TopTravel« UAB, »Travelonline Baltics« UAB, »Vestekspress« UAB, »Visveta« UAB, »Zigzag Travel« UAB og »ZIP Travel« UAB og på den anden side Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba (Republikken Litauens konkurrenceråd, herefter »konkurrencerådet«) vedrørende en afgørelse, hvorved sidstnævnte pålagde disse rejsebureauer at betale bøder for at have indgået og deltaget i konkurrencebegrænsende praksis.

Retsforskrifter

- 3 Femte betragtning til Rådets forordning (EF) nr. 1/2003 af 16. december 2002 om gennemførelse af konkurrencereglerne i [artikel 101 TEUF og 102 TEUF] (EFT 2003 L 1, s. 1) har følgende ordlyd:

»For at sikre, at Fællesskabets konkurrenceregler håndhæves effektivt, samtidig med at den grundlæggende ret til forsvar respekteres, bør der i denne forordning fastlægges bestemmelser om bevisbyrden for så vidt angår traktatens artikel [101] og [102]. Det bør påhvile den part eller myndighed, der gør en overtrædelse gældende, at føre det krævede bevis for, at der foreligger en overtrædelse af traktatens artikel [101], stk. 1, og [102]. Det bør påhvile den virksomhed eller virksomhedssammenslutning, der påberåber sig retten til at bestride, at der foreligger en overtrædelse, at føre det krævede bevis for, at betingelserne for at gøre en sådan indsigelse gældende er opfyldt. Denne forordning berører hverken de nationale regler om krav til bevisstyrken eller den forpligtelse, der måtte påhvile medlemsstaternes konkurrencemyndigheder og domstole til at bidrage til oplysningen af de relevante faktiske omstændigheder i en sag, forudsat at den pågældende lovgivning er forenelig med fællesskabsrettens almindelige principper.«

- 4 Forordningens artikel 2 med overskriften »Bevisbyrde« bestemmer:

»I samtlige medlemsstaters og Fællesskabets procedurer vedrørende anvendelsen af traktatens artikel [101] og [102] påhviler bevisbyrden for overtrædelse af traktatens artikel [101], stk. 1, eller artikel [102] den part eller myndighed, der gør overtrædelsen gældende. Bevisbyrden for, at betingelserne i traktatens artikel [101], stk. 3, er opfyldt, påhviler de virksomheder og virksomhedssammenslutninger, der påberåber sig denne bestemmelse.«

Twisten i hovedsagen og de præjudicielle spørgsmål

- 5 Det fremgår af forelæggelsesafgørelsen, at Eturas har eneret til og forvalter computerprogrammet E-TURAS.
- 6 Dette computerprogram er et fælles online rejsereservationssystem. Det giver de rejsebureauer, der ved kontrakt har erhvervet en driftslicens fra Eturas, mulighed for at udbyde rejser via deres internetsider i henhold til et ensartet format for reservationer, der er fastsat af Eturas. Den ovennævnte licensaftale indeholder ingen klausul, der tillader administratoren af computerprogrammet at ændre de priser, der fastsættes af de rejsebureauer, der benytter dette system for de tjenesteydelser, de sælger.
- 7 Hvert rejsebureau har i computerprogrammet E-TURAS en personlig elektronisk konto, hvortil bureauet kan oprette forbindelse ved anvendelse af et password, som det tildeles ved underskrivelsen af licensaftalen. Det er via denne konto, at rejsebureauerne har adgang til et særligt meddelelssystem for E-TURAS-reservationssystemet, som fungerer som et elektronisk meddelelssystem. De beskeder, der sendes fra dette system, kan læses som e-mail og skal derfor for at kunne læses først åbnes af deres modtager.
- 8 I løbet af 2010 indledte konkurrencerådet en undersøgelse på grundlag af oplysninger indgivet af et af de rejsebureauer, der anvendte reservationssystemet E-TURAS, ifølge hvilke oplysninger rejsebureauerne samordnede rabatterne for rejser solgt via dette system.
- 9 Denne undersøgelse lod fastslå, at direktøren for Eturas den 25. august 2009 havde tilsendt flere rejsebureauer eller i det mindste et af rejsebureauerne en e-mail med emneangivelsen »afstemning«, hvorved modtageren blev anmodet om at tage stilling til muligheden for at nedsætte satsen for rabat på internettet fra 4% til et interval fra 1% til 3%.

- 10 Den 27. august 2009 kl 12:20 tilsendte administratoren af E-TURAS-computerprogrammet via programmets interne meddelelssystem mindst to af de omhandlede rejsebureauer en meddelelse med emneangivelsen »meddelelse vedrørende nedsættelsen af rabatten for rejsereservationer via internettet, mellem 0 og 3%« (herefter »den i hovedsagen omhandlede meddelelse«) og med følgende ordlyd:
- »Henset til rejsebureauernes udtalelser, forslag og ønsker med hensyn til anvendelsen af en sats for rabat for rejsereservationer via internettet indfører vi mulighed for at give valgfrie rabatter på internettet fra 0 til 3%. Dette »loft« for satsen for rabatter vil bidrage til at bevare størrelsen af kommissionen og til at normalisere konkurrencebetingelserne. OBS! For de rejsebureauer, der giver rabatter med en sats på mere end 3%, vil denne sats automatisk blive fastsat til 3% med virkning fra kl. 14. Hvis De har udsendt oplysninger om satser for rabatter, foreslår vi Dem som følge deraf at ændre dem.«
- 11 Efter den 27. august 2009 reklamerede otte rejsebureauers internetsider med rabatter på 3% for de udbudte rejser. Når en reservation blev foretaget, åbnede et vindue sig og meddelte, at den valgte rejse var genstand for en rabat på 3%.
- 12 Den af konkurrencerådet indledte undersøgelse viste, at de tekniske ændringer af computerprogrammet E-TURAS efter udsendelsen af den i hovedsagen omhandlede meddelelse indebar, at selv om de berørte rejsebureauer ikke var forhindrede i at give deres kunder større rabatter end 3%, krævede indrømmelsen af sådanne rabatter imidlertid, at disse bureauer foretog yderligere tekniske foranstaltninger.
- 13 Konkurrencerådet fandt i sin afgørelse af 7. juni 2012, at 30 rejsebureauer samt Eturas mellem den 27. august 2009 og slutningen af marts 2010 havde deltaget i en konkurrencebegrænsende praksis vedrørende de rabatter, de tildelte for reservationer foretaget via computerprogrammet E-TURAS.
- 14 Ifølge denne afgørelse begyndte den konkurrencebegrænsende praksis på den dag, hvor den i hovedsagen omhandlede meddelelse, som omhandlede nedsættelsen af satsen for rabatter, fremgik af E-TURAS-reservationssystemet, og den systematiske begrænsning af denne sats i forbindelse med driften af dette system blev gennemført.
- 15 Konkurrencerådet fandt, at de rejsebureauer, der benyttede reservationssystemet E-TURAS under den omhandlede periode, og som ikke havde fremsat indvendinger, var ansvarlige for en overtrædelse af konkurrencereglerne, fordi de med rimelighed kunne antage, at alle de andre brugere af dette system også begrænsede deres rabatter til højst 3%. Konkurrencerådet udledte deraf, at disse rejsebureauer gensidigt havde informeret hinanden om den sats for rabatter, som de havde til hensigt at anvende i fremtiden, og dermed indirekte ved et implicit eller stiltiende samtykke havde givet udtryk for en fælles vilje med hensyn til deres fremtidige adfærd på det omhandlede marked. Det udledte deraf, at denne adfærd fra disse rejsebureauers side på det relevante marked skulle analyseres som udgørende en samordnet praksis, og fandt, at selv om Eturas ikke var aktiv på det relevante marked, havde virksomheden spillet en rolle ved at fremme denne praksis.
- 16 Konkurrencerådet fastslog derfor, at Eturas og de pågældende rejsebureauer bl.a. havde overtrådt artikel 101, stk. 1, TEUF, og pålagde dem bøder. Det rejsebureau, som havde informeret konkurrencerådet om eksistensen af denne overtrædelse, blev indrømmet bødefritagelse i henhold til samarbejdsordningen.
- 17 Sagsøgerne i hovedsagen anlagde sag til prøvelse af konkurrencerådets afgørelse ved Vilniaus apygardos administracinis teismas (appeldomstolen i forvaltningsretlige sager i Vilnius). Ved dom af 8. april 2013 gav denne ret sagsøgeren delvist medhold og nedsatte de pålagte bøder.

- 18 Såvel sagsøgerne i hovedsagen som konkurrencerådet har iværksat appel af denne dom ved Lietuvos vyriausiosios administracinis teismas (Litauens øverste forvaltningsdomstol).
- 19 Sagsøgerne i hovedsagen har gjort gældende, at de ikke har indladt sig på en samordnet praksis som omhandlet i artikel 101 TEUF eller de tilsvarende bestemmelser i national ret. De har gjort gældende, at de ikke kan holdes ansvarlige for Eturas ensidige handlinger. Visse af sagsøgerne har anført, at de ikke har modtaget eller læst den i hovedsagen omhandlede meddelelse, fordi anvendelsen af E-TURAS-computerprogrammet kun udgjorde en meget lille del af deres omsætning, og at de ikke holdt øje med de ændringer, der blev foretaget af dette computerprogram. De har anført, at de fortsatte med at benytte IT-informationssystemet selv efter den tekniske gennemførelse af loftet for rabatter, da der ikke på det tidspunkt fandtes andre IT-informationssystemer, og fordi det ville være for dyrt at udvikle et selv. De har endelig gjort gældende, at rabatterne i princippet ikke var begrænsede, idet de berørte rejsebureauer hele tiden havde mulighed for at give kunderne yderligere individuelle loyalitetsrabatter.
- 20 Konkurrencerådet har gjort gældende, at E-TURAS-reservationssystemet gav sagsøgerne i hovedsagen mulighed for at koordinere deres adfærd og fjernede behovet for at tilrettelægge møder. Konkurrencerådet har i denne forbindelse gjort gældende dels, at betingelserne for anvendelse af systemet gjorde det muligt for sagsøgerne at nå frem til en »samstemmende vilje« om en begrænsning af rabatterne, selv uden direkte kontakt, dels, at en undladelse af at modsætte sig indførelsen af rabatrestriktionerne svarer til en stiltiende godkendelse heraf. Konkurrencerådet har anført, at systemet fungerede under ens betingelser for de i hovedsagen omhandlede rejsebureauer og var let genkendeligt på deres hjemmesider, som indeholdt oplysninger om de tildelte rabatter. Rejsebureauerne havde ikke modsat sig den således iværksatte begrænsning af rabatterne, og havde således ladet hinanden forstå, at de anvendte rabatter med en begrænset sats, og fjernede derved enhver usikkerhed med hensyn til rabatsatserne. Ifølge konkurrencerådet var sagsøgerne i hovedsagen forpligtede til at være påpasselige og ansvarlige, og de kunne ikke se bort fra meddelelser vedrørende de instrumenter, der blev anvendt i forbindelse med deres økonomiske aktiviteter, og undlade at være opmærksom derpå.
- 21 Den forelæggende ret har stillet spørgsmål vedrørende den fortolkning, der skal anlægges af artikel 101, stk. 1, TEUF, navnlig vedrørende fordelingen af bevisbyrden ved anvendelsen af denne bestemmelse. Den forelæggende ret nærer i denne forbindelse tvivl om, hvorvidt der i den foreliggende sag foreligger kriterier, der er tilstrækkelige til at godtgøre de berørte rejsebureauers deltagelse i en samordnet praksis af horisontal karakter.
- 22 Den forelæggende ret har i denne henseende fremhævet, at det væsentligste beviselement med henblik på en domfældelse i den foreliggende sag alene udgøres af en formodning, i henhold til hvilken de omhandlede rejsebureauer havde læst eller burde have læst den i hovedsagen omhandlede meddelelse, og burde have forstået alle de problemstillinger, som afgørelsen om begrænsningen af rabatsatserne for de udbudte rejser medførte. Den forelæggende ret har i denne forbindelse nævnt, at uskyldsformodningen finder anvendelse ved retsforfølgelse af overtrædelser af konkurrenceretten, og har redegjort for sine tvivl med hensyn til muligheden for at kende de i hovedsagen omhandlede rejsebureauer skyldige alene på grundlag af den første af disse formodninger, og dette så meget desto mere som visse af rejsebureauerne har nægtet at have haft kendskab til den i hovedsagen omhandlede meddelelse, mens andre først har solgt deres første rejse efter, at de tekniske ændringer blev gennemført, eller endda slet ikke har solgt nogen rejser via reservationssystemet E-TURAS.
- 23 Samtidig har den forelæggende ret medgivet, at de rejsebureauer, der anvendte reservationssystemet E-TURAS, vidste eller nødvendigvis burde have vidst, at deres konkurrenter ligeledes anvendte dette system, hvilket er grunden til, at disse rejsebureauer skulle udvise såvel agtsomhed som omhu, og at de derfor ikke kunne undlade at læse de meddelelser, de modtog. Den forelæggende ret har i denne forbindelse anført, at en del af de rejsebureauer, konkurrencerådet pålagde sanktioner, har anerkendt, at de havde kendskab til indholdet af den i hovedsagen omhandlede meddelelse.

- 24 Den forelæggende ret ønsker følgelig oplyst, hvorvidt selve fremsendelsen af en meddelelse vedrørende en begrænsning af rabatsatserne under de foreliggende omstændigheder i den sag, der verserer for den, kan udgøre tilstrækkeligt bevis for at godtgøre eller skabe en formodning for, at de erhvervsdrivende, der deltog i reservationssystemet E-TURAS, var bekendt med eller nødvendigvis burde have været bekendt med en sådan begrænsning, selv om flere af dem har anført, at de ikke var bekendt med begrænsningen, visse af dem ikke ændrede de faktisk anvendte rabatsatser, og andre ikke en gang solgte én eneste rejse via dette system i den relevante periode.
- 25 På denne baggrund har Lietuvos vyriausiosis administracinis teismas (Litauens øverste forvaltningsdomstol) besluttet at udsætte sagen og forelægge Domstolen følgende præjudicielle spørgsmål:
- »1) Skal artikel 101, stk. 1, TEUF fortolkes således, at det i en situation, hvor erhvervsdrivende deltager i et fælles IT-informationssystem af den type, der beskrives i denne sag, og Konkurrencerådet har bevist, at der i det pågældende system blev inkorporeret en systemmeddelelse om rabatrestriktioner og tekniske begrænsninger i adgangen til at indtaste rabatsatser, må formodes, at de pågældende erhvervsdrivende var bekendt med eller burde have været bekendt med den systemmeddelelse, der blev indført i IT-informationssystemet, og ved ikke at modsætte sig anvendelsen af en sådan rabatrestriktion stiltiende har accepteret prisbegrænsningen og dermed gjort sig skyldig i samordnet praksis efter artikel 101, stk. 1, TEUF?
- 2) Såfremt første spørgsmål besvares benægtende, hvilke faktorer skal da tages i betragtning ved fastsættelse af, om de erhvervsdrivende, der deltog i et fælles IT-informationssystem under omstændigheder som de i hovedsagen omhandlede, har deltaget i en samordnet praksis i den i artikel 101, stk. 1, TEUF omhandlede betydning?«

Om de præjudicielle spørgsmål

- 26 Med spørgsmålene, som skal behandles samlet, ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om artikel 101, stk. 1, TEUF skal fortolkes således, at en gruppe erhvervsdrivende, når administratoren af et IT-informationssystem, der har til formål at give rejsebureauer mulighed for at sælge rejser via deres hjemmesider ved en ensartet fremgangsmåde for reservationer, via et personligt elektronisk meddelelssystem fremsender disse erhvervsdrivende en meddelelse, der oplyser dem om, at de rabatter, der ydes på produkter solgt via dette system, fremover vil blive underlagt et loft, og det omhandlede system efter udsendelsen af denne meddelelse underkastes de for gennemførelsen af denne foranstaltning nødvendige tekniske ændringer, kan antages at have kendskab til eller nødvendigvis burde have haft kendskab til denne meddelelse, og – når de ikke på nogen måde har modsat sig en sådan praksis – for at have deltaget i en samordnet praksis som omhandlet i denne bestemmelse.
- 27 Indledningsvis bemærkes, at det følger af Domstolens praksis, at enhver erhvervsdrivende uafhængigt skal tage stilling til den politik, han vil føre på det fælles marked. Dette krav om uafhængighed udelukker således kategorisk enhver direkte eller indirekte kontakt mellem sådanne erhvervsdrivende, der er egnet til enten at have indflydelse på en eksisterende eller potentiel konkurrents adfærd på markedet eller over for en sådan konkurrent at afsløre den adfærd, som man selv har bestemt sig for at udvise, eller som man overvejer at udvise på dette marked, når sådanne kontakter har til formål eller til følge, at der opstår konkurrencevilkår, som ikke svarer til det pågældende markeds normale vilkår (jf. i denne retning dom T-Mobile Netherlands m.fl., C-8/08, EU:C:2009:343, præmis 32 og 33 og den deri nævnte retspraksis).

- 28 Domstolen har ligeledes allerede fastslået, at en virksomheds passive deltagelse i overtrædelsen, såsom virksomhedens deltagelse i møder, hvorunder aftaler med konkurrencebegrænsende formål blev indgået, uden at virksomheden klart tog afstand herfra, indebærer en medvirken, som er ansvarspådragende i henhold til artikel 101 TEUF, idet den stiltiende godkendelse af et ulovligt initiativ, uden offentligt at tage afstand fra dets indhold eller gøre de administrative myndigheder opmærksom på det, virker som en tilskyndelse til at fortsætte overtrædelsen og hindrer, at den bliver opdaget (jf. i denne retning dom AC-Treuhand mod Kommissionen, C-194/14 P, EU:C:2015:717, præmis 31 og den deri nævnte retspraksis).
- 29 For så vidt som den forelæggende ret har rejst spørgsmålet om, hvorvidt fremsendelsen af en meddelelse som den i hovedsagen omhandlede kan udgøre et tilstrækkeligt bevis med henblik på at godtgøre, at de erhvervsdrivende, der deltog i systemet, havde eller nødvendigvis burde have haft kendskab til meddelelsens indhold, bemærkes for det første, at bevisbyrden for en overtrædelse af artikel 101 TEUF i henhold til artikel 2 i forordning nr. 1/2003 i alle nationale procedurer vedrørende anvendelsen af artikel 101, stk. 1, TEUF påhviler den part eller myndighed, som har gjort overtrædelsen gældende.
- 30 Selv om artikel 2 i forordning nr. 1/2003 udtrykkeligt omhandler fordelingen af bevisbyrden, indeholder denne forordning ingen bestemmelser om de mere specifikke processuelle aspekter. Forordningen indeholder således bl.a. ikke bestemmelser om de principper, der regulerer bedømmelsen af beviser og kravene til bevisernes styrke ved en national procedure vedrørende anvendelsen af artikel 101 TEUF.
- 31 Denne konklusion støttes af femte betragtning til forordning nr. 1/2003, som udtrykkeligt giver udtryk for, at forordningen ikke berører de nationale regler om krav til bevisstyrken.
- 32 Det fremgår imidlertid af fast retspraksis, at i mangel af EU-retlige bestemmelser på området tilkommer det i medfør af princippet om procesautonomi hver enkelt medlemsstat i sin interne retsorden at fastsætte sådanne bestemmelser, dog på den betingelse, at disse ikke må være mindre gunstige end dem, som regulerer tilsvarende situationer, der er underlagt den nationale ret (ækvivalensprincippet), og at de i praksis ikke umuliggør eller uforholdsmæssigt vanskeliggør udøvelsen af rettigheder, der er tillagt ved EU-retten (effektivitetsprincippet) (jf. i denne retning domme VEBIC, C-439/08, EU:C:2010:739, præmis 63, og Nike European Operations Netherlands, C-310/14, EU:C:2015:690, præmis 28 og den deri nævnte retspraksis).
- 33 Ganske vist har Domstolen fastslået, at formodningen om årsagssammenhæng mellem en samordning og adfærden på markedet blandt de virksomheder, der deltager deri, ifølge hvilken disse virksomheder, når de forbliver aktive på markedet, tager hensyn til udvekslingen af oplysninger med deres konkurrenter for at fastlægge deres adfærd på markedet, følger af artikel 101, stk. 1, TEUF, og at den følgelig udgør en integrerende del af den gældende EU-ret, som den nationale ret er forpligtet til at anvende (jf. i denne retning dom T-Mobile Netherlands m.fl., C-8/08, EU:C:2009:343, præmis 51-53).
- 34 I modsætning til denne formodning følger svaret på spørgsmålet om, hvorvidt den blotte fremsendelse af en meddelelse som den i hovedsagen omhandlede, henset til alle de omstændigheder, der foreligger for den forelæggende ret, kan udgøre et tilstrækkeligt bevis for at godtgøre, at modtagerne deraf havde eller nødvendigvis burde have haft kendskab til meddelelsens indhold, ikke af begrebet »samordnet praksis«, og det er heller ikke nødvendigvis uløseligt forbundet med dette begreb. Et sådant spørgsmål skal således anses for at være et spørgsmål, der vedrører bevisbedømmelsen og kravene til bevisernes styrke, således at det i henhold til princippet om procesautonomi og med forbehold for ækvivalensprincippet og effektivitetsprincippet henhører under national ret.

- 35 Effektivitetsprincippet kræver imidlertid, at de nationale regler for bedømmelse af beviser og for kravene til bevisernes styrke ikke må gøre det umuligt eller uforholdsmæssigt vanskeligt at håndhæve EU-konkurrencereglerne og navnlig ikke skader den effektive anvendelse af artikel 101 TEUF og 102 TEUF (jf. i denne retning dom Pfeiderer, C-360/09, EU:C:2011:389, præmis 24).
- 36 Det bemærkes i denne henseende, at i henhold til Domstolens praksis må den omstændighed, at der foreligger en samordnet praksis eller aftale, i de fleste tilfælde udledes ved en slutning ud fra et vist antal sammenfaldende omstændigheder og indicier, der, når de betragtes samlet, og i mangel af en anden logisk forklaring kan udgøre beviset for en overtrædelse af konkurrencereglerne (jf. i denne retning dom Total Marketing Services mod Kommissionen, C-634/13 P, EU:C:2015:614, præmis 26 og den deri nævnte retspraksis).
- 37 Det følger deraf, at effektivitetsprincippet kræver, at beviset for en overtrædelse af EU-konkurrencereglerne kan føres ikke blot ved direkte beviser, men ligeledes ved indicier, forudsat at de er objektive og samstemmende.
- 38 I det omfang den forelæggende ret er i tvivl om muligheden for at fastslå, at rejsebureauerne havde eller nødvendigvis burde have haft kendskab til den i hovedsagen omhandlede meddelelse, må det med hensyn til uskyldsformodningen fastslås, at denne udgør et almindeligt EU-retligt princip, som nu finder udtryk i artikel 48, stk. 1, i Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder (jf. i denne retning dom E.ON Energie mod Kommissionen, C-89/11 P, EU:C:2012:738, præmis 72), som medlemsstaterne er forpligtede til at overholde, når de gennemfører EU-konkurrenceretten (jf. i denne retning dom VEBIC, C-439/08, EU:C:2010:739, præmis 63, og N., C-604/12, EU:C:2014:302, præmis 41).
- 39 Uskyldsformodningen er til hinder for, at den forelæggende ret alene af fremsendelsen af den i hovedsagen omhandlede meddelelse kan udlede, at de omhandlede rejsebureauer nødvendigvis burde have kendskab til meddelelsens indhold.
- 40 Uskyldsformodningen er imidlertid ikke til hinder for, at den forelæggende ret finder, at fremsendelsen af den i hovedsagen omhandlede meddelelse, henset til andre objektive og samstemmende indicier, kan begrunde den formodning, at de i hovedsagen omhandlede rejsebureauer havde kendskab til meddelelsens indhold fra datoen for fremsendelsen deraf, forudsat at rejsebureauerne bevarer muligheden for at modbevise dette.
- 41 For så vidt angår dette modbevis kan den forelæggende ret ikke kræve uforholdsmæssige eller urealistiske tiltag. De i hovedsagen omhandlede rejsebureauer skal have mulighed for at afkræfte den formodning, at de havde kendskab til indholdet af den i hovedsagen omhandlede meddelelse fra datoen for fremsendelsen deraf, eksempelvis ved at godtgøre, at de ikke modtog denne meddelelse, eller at de ikke havde åbnet den pågældende meddelelse, eller først havde gjort det, efter at en vis periode var forløbet efter meddelelsens fremsendelse.
- 42 Hvad for det andet angår rejsebureauernes deltagelse i en samordnet praksis som omhandlet i artikel 101, stk. 1, TEUF bemærkes det for det første, at i henhold til denne bestemmelse forudsætter begrebet »samordnet praksis« både samordning mellem de berørte virksomheder og en adfærd på markedet, der ligger i forlængelse af denne samordning, samt årsagsforbindelse mellem samordningen og adfærden (dom Dole Food og Dole Fresh Fruit Europe mod Kommissionen, C-286/13 P, EU:C:2015:184, præmis 126 og den deri nævnte retspraksis).
- 43 Endvidere bemærkes det, at den i hovedsagen omhandlede tvist, således som den fremstilles i henhold til den forelæggende rets konstateringer, er kendetegnet ved den omstændighed, at administratoren af det omhandlede IT-informationssystem fremsendte en meddelelse med henblik på en fælles konkurrencebegrænsende handling fra de rejsebureauer, der deltog i dette system, hvilken meddelelse kun kunne læses i »meddelelses«-feltet i det omhandlede IT-informationssystem, og som de afstod fra

at besvare udtrykkeligt. Efter fremsendelsen af denne meddelelse blev en teknisk begrænsning indført, som begrænsede de rabatter, det var muligt at anvende på reservationer i systemet, til 3%. Selv om denne begrænsning ikke forhindrede de omhandlede rejsebureauer i at indrømme deres kunder større rabatter end 3%, krævede dette imidlertid, at der blev foretaget yderligere tekniske foranstaltninger.

- 44 Sådanne omstændigheder kan begrunde, at der forelå en samordning mellem de rejsebureauer, der havde kendskab til den i hovedsagen omhandlede meddelelses indhold, idet disse kan anses for stiltiende at have godkendt en fælles konkurrencebegrænsende praksis, når de to andre i denne doms præmis 42 nævnte elementer, der er forudsætninger for, at der foreligger en samordnet praksis, ligeledes er opfyldte. Alt efter den forelæggende rets bedømmelse af beviserne kan et rejsebureau antages at have deltaget i denne samordning fra det tidspunkt, hvor det havde kendskab til dette indhold.
- 45 Hvis et rejsebureaus kendskab til denne meddelelse ikke kan fastslås, kan dets deltagelse i samordningen til gengæld ikke udledes af den blotte eksistens af den tekniske begrænsning, der blev gennemført i det i hovedsagen omhandlede system, uden at det på grundlag af andre objektive og samstemmende indicier godtgøres, at rejsebureauet stiltiende havde godkendt en konkurrencebegrænsende handling.
- 46 Det må for det tredje fastslås, at et rejsebureau kan afkræfte formodningen om dets deltagelse i en samordnet praksis ved at godtgøre, at det offentligt tog afstand fra denne praksis, eller at det gjorde de administrative myndigheder opmærksom på den. Derudover er en offentlig afstandtagen eller henvendelse til myndighederne ifølge Domstolens praksis i et tilfælde som det i hovedsagen foreliggende, hvor der ikke er tale om hemmelige møder, ikke de eneste måder, hvorpå formodningen om en virksomheds deltagelse i en overtrædelse kan afkræftes, idet andre beviser ligeledes kan fremføres i denne henseende (jf. i denne retning dom Total Marketing Services mod Kommissionen, C-634/13 P, EU:C:2015:614, præmis 23 og 24).
- 47 Hvad angår undersøgelsen af spørgsmålet om, hvorvidt de omhandlede rejsebureauer offentligt tog afstand fra den i hovedsagen omhandlede samordning, bemærkes det, at det ikke under særlige omstændigheder som de i hovedsagen omhandlede kan kræves, at erklæringen fra det rejsebureau, der ønsker at distancere sig, afgives over for alle de konkurrenter, der var adressater for den i hovedsagen omhandlede meddelelse, når dette rejsebureau ikke rent faktisk kan kende disse adressater.
- 48 Under disse omstændigheder kan den forelæggende ret acceptere, at en klar og udtrykkelig indvending tilstillet administratoren af computerprogrammet E-TURAS kan have en sådan karakter, at den nævnte formodning afkræftes.
- 49 Med hensyn til muligheden for at afkræfte formodningen om deltagelse i en samordnet praksis med andre beviser end en offentlig afstandtagen eller en henvendelse til myndighederne, må det fastslås, at den i denne doms præmis 33 nævnte formodning om årsagssammenhæng mellem samordningen og de deri deltagende virksomheders adfærd på markedet under omstændigheder som de i hovedsagen foreliggende kan afkræftes ved bevis for en systematisk anvendelse af en rabat, der overstiger det omhandlede loft.
- 50 Henset til de ovenstående betragtninger skal de forelagte spørgsmål besvares således:
- Artikel 101, stk. 1, TEUF skal fortolkes således, at en gruppe erhvervsdrivende, når administratoren af et IT-informationssystem, der har til formål at give rejsebureauer mulighed for at sælge rejser via deres hjemmesider ved en ensartet fremgangsmåde for reservationer, via et personligt elektronisk meddelelsessystem fremsender disse erhvervsdrivende en meddelelse, der oplyser dem om, at de rabatter, der ydes på produkter solgt via dette system fremover vil blive underlagt et loft, og det omhandlede system efter udsendelsen af denne meddelelse underkastes de for gennemførelsen af denne foranstaltning nødvendige tekniske ændringer, fra det tidspunkt, hvor de havde kendskab til

den meddelelse, der blev udsendt af administratoren af systemet, kan antages at have deltaget i en samordnet praksis som omhandlet i denne bestemmelse, hvis de har undladt offentligt at tage afstand fra denne praksis, ikke har gjort myndighederne opmærksom på den og ikke har fremført andre beviser, der kan afkræfte denne formodning, såsom bevis for en systematisk anvendelse af en rabat, der overstiger det omhandlede loft.

- Det tilkommer den forelæggende ret på grundlag af de nationale regler for bevisbedømmelse og kravene til bevisernes styrke at undersøge, om fremsendelsen af en meddelelse, henset til alle de omstændigheder, der fremlægges for den forelæggende ret, kan udgøre et tilstrækkeligt bevis for, at meddelelsens modtagere havde kendskab til dens indhold. Uskyldsformodningen er til hinder for, at den forelæggende ret finder, at den blotte fremsendelse af denne meddelelse kan udgøre et tilstrækkeligt bevis for, at dens adressater nødvendigvis burde have haft kendskab til dens indhold.

Sagens omkostninger

- ⁵¹ Da sagens behandling i forhold til hovedsagens parter udgør et led i den sag, der verserer for den forelæggende ret, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagens omkostninger. Bortset fra nævnte parters udgifter kan de udgifter, som er afholdt i forbindelse med afgivelse af indlæg for Domstolen, ikke erstattes.

På grundlag af disse præmisser kender Domstolen (Femte Afdeling) for ret:

Artikel 101, stk. 1, TEUF skal fortolkes således, at en gruppe erhvervsdrivende, når administratoren af et IT-informationssystem, der har til formål at give rejsebureauer mulighed for at sælge rejser via deres hjemmesider ved en ensartet fremgangsmåde for reservationer, via et personligt elektronisk meddelelsessystem fremsender disse erhvervsdrivende en meddelelse, der oplyser dem om, at de rabatter, der ydes på produkter solgt via dette system fremover vil blive underlagt et loft, og det omhandlede system efter udsendelsen af denne meddelelse underkastes de for gennemførelsen af denne foranstaltning nødvendige tekniske ændringer, fra det tidspunkt, hvor de havde kendskab til den meddelelse, der blev udsendt af administratoren af systemet, kan antages at have deltaget i en samordnet praksis som omhandlet i denne bestemmelse, hvis de har undladt offentligt at tage afstand fra denne praksis, ikke har gjort myndighederne opmærksom på den og ikke har fremført andre beviser, der kan afkræfte denne formodning, såsom bevis for en systematisk anvendelse af en rabat, der overstiger det omhandlede loft.

Det tilkommer den forelæggende ret på grundlag af de nationale regler for bevisbedømmelse og kravene til bevisernes styrke at undersøge, om fremsendelsen af en meddelelse, henset til alle de omstændigheder, der fremlægges for den forelæggende ret, kan udgøre et tilstrækkeligt bevis for, at meddelelsens modtagere havde kendskab til dens indhold. Uskyldsformodningen er til hinder for, at den forelæggende ret finder, at den blotte fremsendelse af denne meddelelse kan udgøre et tilstrækkeligt bevis for, at dens adressater nødvendigvis burde have haft kendskab til dens indhold.

Underskrifter